

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 94(497.11)“10/11”
UDC 94(495.02)“10/11”
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2023.107.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Др ПРЕДРАГ КОМАТИНА, виши научни сарадник
Византолошки институт САНУ
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

СРПСКО-ВИЗАНТИЈСКИ ОДНОСИ
КРАЈЕМ XI И ПОЧЕТКОМ XII ВЕКА

САЖЕТАК: После краћег осврта на политички развој српске државе за време владавине дукљанске династије од краја X до краја XI века, излагање се усмерава на односе између српске државе и Ромејског царства од времена краља Бодина и Вукана и њихове борбе са драчким дуком Јованом Дуком између 1085. и 1091. Разматра се питање територијалне поделе надлежности између краља Бодина и Вукана и значаја Бодиновог заробљавања 1091. за Вуканово даље деловање као самосталног српског владара, у вези са чим се указује на околност да Вукан 1093–1094. иступа потпуно самостално у односима са царем Алексијем I Комнином, као и на чињеницу да се од тог времена у византијским изворима о Србији и Дукљи говори као о посебним територијама. Након тога се даје осврт на природу српско-византијских односа од уговора из 1094. до смрти цара Алексија I Комнина 1118. године и разматра поход цара Јована II Комнина против Срба 1123, којим су они били принуђени да признају царску врховну власт, као и њихова побуна у време византијско-угарског рата 1127–1129. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Византија, Константин Бодин, Вукан, Алексије I Комнин, Јован II Комнин

Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века од великог су значаја за српску средњовековну историју. Њихови различити аспекти, које познајемо, пре свега захваљујући подацима византијских писаца Ане Комнине, Јована Кинама и Никите Хонијата, историографски су обрађени и добро познати у нашој историјској науци. Стога бисмо се овом приликом осврнули само на неке њихове појединости које у досадашњој историографији нису биле посебно истакнуте.

Излагање о српско-византијским односима крајем XI и почетком XII века је ипак неопходно почети кратким освртом на њихову предисторију, односно на политички развој српске државе за време владавине дукљанске династије од краја X до краја XI века. Према Стефану Немањи и његовој *Хиландарској повељи* из 1198, Бог је даровао његовим „прадедовима и дедовима да владају овом Српском земљом”,¹ а према њему посвећеном *Пролошском жиџицију* с краја прве половине XIII века, Бог је створио „самодржатељима области српског престола од искона сроднике овог Светог и Преподобног Симеона”,² што значи да се у српској средини у време првих Немањића крајем XII и почетком XIII века сматрало да су преци Стефана Немање владали Српском земљом одувек („од искона”). Породица Стефана Немање је потицала из Дукље, која је, како је то забележио његов син Стефан Немањић, била Немањино „отачаство и рођење, његова истинска дедовина”.³ Најранији подаци о владавини дукљанске династије у Србији потичу с почетка XI века, када је, према византијском писцу Јовану Скилици, кнез Јован Владимир (990–1016) „владао Трибалијом (тј. Дукљом) и суседним пределима Србије” (*ἕως μὲν γὰρ Τριβαλίαις καὶ τῶν ἀγχοτάτω Σερβίας μερῶν ἦρχε Βλαδίμηρος, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστής*).⁴ Према познијој дубровачкој традицији, коју је забележио Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена*, византијски цар Јован I Цимискије (969–976) је после освајања Бугарске 971. покорио и Србију, али је после његове смрти 976. у Расу избила побуна против византијске власти, а земљом је завладао дукљански кнез.⁵ У сигилографској грађи је посведочено постојање византијске власти и катепаната са седиштем у Расу у време цара Јована I Цимискија,⁶ а с обзиром на то да је почетком XI века Јован Владимир владао Дукљом и Србијом, наведена традиција би могла имати историјску основу. Када је 1018. војсковођа византијског цара Василија II (976–1025) Константин Диоген освојио Србију, она је поново дошла под непосредну царску власт и у њој је успостављена *шема Србија*,⁷ а дукљански кнез је задржао власт у Дукљи, под врховном влашћу цара.⁸ Када се Србија 1034–1036. и коначно 1039. ослободила византијске власти, у њој је завладао Стефан Војислав, који је према Јовану Скилици био „архонт Срба” (*ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων*), односно „архиг Трибала (тј. Дукљана) и Срба”

¹ Ђ. Трифуновић, В. Белогрић, И. Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља”, *Осам векова Сивуденице*, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 54.

² P. J. Šafařík, *Patříky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, Praha 1873², 30.

³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 38; С. Ђирковић, „Преци Немањини и њихова постојбина”, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 25; I. Komatina, P. Komatina, “Family Patrimony and the Legacy of the First-Born Son. Some Examples from European Monarchies in the 11th–12th Centuries”, *Istraživanja* 32 (2021), 43–50.

⁴ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin – New York 1973, 353; П. Коматина, „Србија и Дукља у делу Јована Скилице”, *Зборник радова Византиској инститиуи* (даље: *ЗРВИ*) 49 (2012), 159–172.

⁵ Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 218–219; П. Коматина, „Quis ergo ‘Presbyter Diocleas’? Рана дубровачка историографија и *Лейоис иоја Дукљанина*”, *Историјски часопис* (даље: *ИЧ*) 69 (2020), 220, нап. 128.

⁶ Уп. Коматина, „Србија и Дукља”, 170–171.

⁷ Уп. Коматина, „Србија и Дукља”, 172–179.

⁸ Orbini, *Regno degli Slavi*, 225–230; G. Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Venezia 1605, 10–11.

(*Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων ἀρχηγός*) и владао „Трибалима (Дукљанима) и Србима”,⁹ управо као што је и Јован Владимир раније „владао Трибалијом (Дукљом) и суседним пределима Србије”. Уколико касније забележена традиција према којој је Стефан Војислав био дукљански кнез из породице Јована Владимира има историјску основу,¹⁰ могло би се закључити да је у време Стефана Војислава после две деценије византијске власти, Србијом поново завладала дукљанска династија, која је њом владала од краја X и почетка XI века. Политичка и територијална целовитост Српске и Поморске земље је очувана и за време владавине његовог сина Михаила и унука Константина Бодина до 1091. године.¹¹

Према натпису на печату краља Бодина из 1081–1085. на коме се он назива „ексусијаст Дукље и Србије” (*ἐξουσιαστής Διοκλίας καὶ Σερβίας*),¹² може се закључити да је Србија (Српска земља) као територијална целина имала посебан положај у Бодиновом Српском краљевству.¹³ У својој *Алексијади*, биографији свог оца цара Алексија I Комнина (1081–1118), византијска принцеза Ана Комнина је забележила, како је драчки дука Јован Дука, који је тај положај заузимао између 1085. и 1092, с основним задацима да заштити Драч и да води рат против Далмата (Срба), јер њихов владар Бодин „није желео да остане унутар својих граница, него је свакодневно нападајући градове најближе Далмацији, припајао их својим границама”. За време своје управе у Драчу „преотео многе тврђаве које су биле под Вуканом”, поред тога што је „многа заробљених Далмата послао цару и на крају заробио и Бодина сукобивши се са њим у жестокој бици”, што се датира у сам крај његовог управљања Драчем,¹⁴ највероватније 1091. године. Наведени податак да су „многе тврђаве биле под Вуканом” сведочи о томе да је Вукан пре Бодиновог заробљеништва у његовом краљевству имао посебну територију којом је управљао. Приликом каснијих преговора са царем Алексијем I 1093. Вукан је своју акцију против Царства правдао тиме да су за сукоб одговорни ромејски управитељи, који су вршили упаде и нанели „не малу штету Србији” (*οὐ μικρὰν τὴν βλάβην τῇ Σερβίᾳ προσήζαν*),¹⁵ те је сасвим јасно да је он територију којом је владао називао „Србијом”.¹⁶ За време Бодиновог заробљеништва

⁹ Scylitzes, 408, 424, 475; Коматина, „Србија и Дукља”, 159–180.

¹⁰ Orbini, *Regno degli Slavi*, 225–226; Luccari, *Copioso ristretto*, 10–11.

¹¹ Коматина, „Србија и Дукља”, 179–180; И. Коматина, „Велико краљевство од прва”: крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства”, *ИЧ* 65 (2016), 23–27.

¹² J. C. Cheynet, „La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine a la fin du XIe siècle”, *ZRV* 45 (2008), 89–97; П. Коматина, „Византијска титула Константина Бодина”, *ЗРВИ* 48 (2011), 61–72.

¹³ О Михаиловом и Бодиновом краљевству, в. И. Коматина, „Велико краљевство од прва”, 23–27; Иста, „Папска политичка теорија и практична политика: краљевство код Лужних Словена до краја XII века”, *Краљевство и архиепископија у Српским и Поморским земљама Немањића*, ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић, Београд 2019, 36–48.

¹⁴ *Annae Comnenae Alexias*, edd. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini – Novi Eboraci 2001, VII, VIII.9; *Византијски извори за историју народа Југославије* III, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1966, 383 (Б. Крекић); И. Коматина, „Српски владари у *Алексијади* – хронолошки оквири деловања”, *ЗРВИ* 52 (2015), 180–182.

¹⁵ *Alexias*, IX, IV.3; *Византијски извори за историју народа Југославије* (даље: *ВИИИЈ*) III, 386 (Б. Крекић).

¹⁶ Ј. Калић, „Назив Рашка у ранијој српској историји”, *Европа и Срби. Средњи век*, ур. Т. Живковић, Београд 2006, 99–100.

између 1091. и 1093. Ана Комнина означава Вукана као „човека који држи сву власт Далмата” (*ἀνὴρ δὲ οὗτος τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλματῶν φέρων*).¹⁷ Када се 1094. сусрео са царем Алексијем I водио је са собом своје сроднике и „изабране од жупана” (*ἐκκρίτους τῶν ζουπάνων*), што значи да је имао владарски положај и власт над српским жупанима.¹⁸ Међутим, у савременим изворима није забележена титула коју је користио.¹⁹ Од Вуканових наследника на положају српског владара, Урош I се помиње 1129–1130. у угарској *Илусцированој хроници* као *comes magnus*,²⁰ што је могло означавати титулу великог кнеза и титулу великог жупана, коју су носили српски владари од средине XII века, премда се свакако радило о титулама једнаког значења.²¹

Краљ Бодин је, дакле, препустио управу у Српској земљи Вукану, а затим је у сукобу са драчким дуком Јованом Дуком највероватније 1091. био поражен и заробљен. За време његовог заробљеништва 1091–1093, Ана Комнина описује Вукана као „човека који држи сву власт Далмата” (тј. Срба), што значи да је у то време Вукан владао Србима као самостални владар, који није признавао врховну власт заробљеног краља Бодина. Бодин је 1093. склопио уговор са царем Алексијем и био ослобођен, пошто Ана Комнина пише да је цар 1094. дознао „да Бодин и Далмати желе да раскину уговор и нападну нашу (тј. царску) територију.”²² Одредбе тог уговора нису познате, али се из наведеног може закључити да су свакако подразумевале да се Бодин уздржи од нових напада на царске поседе. С друге стране, Вукан је 1093. и 1094. самостално преговарао са царем и са њим склопио посебан уговор, независно од краља Бодина,²³ о чему ће бити више речи у наставку. Бодин је, дакле, за време свог заробљеништва 1091–1093. изгубио власт у Српској земљи, али је задржао титулу српског краља и власт у поморским земљама, пошто се приликом сусрета са крсташима Рајмунда Тулуског у Скадру крајем 1096.

¹⁷ *Alexias*, IX, IV.1; *ВИИИЈ* III, 386 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 186, 189.

¹⁸ *Alexias*, IX, X.1; *ВИИИЈ* III, 388–389 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 188.

¹⁹ У познијој дубровачкој традицији забележеној код Мавра Орбина помиње се као *conte Belcano*, *Belcano conte di Rassa*, мада се претходно наводи да је краљ Бодин Рашку поделио на две *giupanie*, Orbini, *Regno degli Slavi*, 233, 235. У нешто каснијој латинској преради Орбинових података, познатој као *Λεϊθούσις ἰοῦνα Δουκλανινα*, cf. S. Вијан, “La Chronique du Prêtre de Dioclée – un faux document historique”, *Revue des études byzantines* (даље: *REB*) 65 (2008), 5–38, Вукан се помиње као *iupanus Belcanus* и *iupanus Rassae*, *Gesta regum Sclavorum*, I, прир. Д. Кунчер, Т. Живковић, Београд 2009, 162, 168, 170; II, 301–304. У Орбиновом делу се такође помиње и *conte Stefano* од Босне, али се он у латинској преради назива *Stephanus knesius*, при чему је у питању *Stephanus dux Bossinae* из Милецијевих стихова и раније дубровачке аналитике, Orbini, *Regno degli Slavi*, 233; *Gesta*, I, 162; Коматина, “Quis ergo ‘Presbyter Diocleas?’”, 220, нап. 131.

²⁰ *...Statimque misit nuncios suos in Serviam et filiam Uros comitis magni in legitimum uxorem Bele traduxerunt...*, *Chronica de Gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, edd. J. Bak, L. Veszprémy, N. Kersken, Budapest – New York 2018, 292.

²¹ С. Новаковић, „Византијски чиновни и титуле у српским земљама XI–XV века”, *Глас СКА LXXVIII* (1908), 190–191; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних владара – прилози владарској идеологији у сцарији српској прошлости*, Београд 2001, 81; М. Благојевић, „Велики кнез и земаљски кнез”, *ЗРВИ* 41 (2004), 293–316.

²² *Alexias*, VIII, VII.2–3; *ВИИИЈ* III, 384 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 183–184, 188–189.

²³ *Alexias*, IX, IV.1–3, X.1; *ВИИИЈ* III, 386–389 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 186–189.

помиње као „краљ Словена”, тј. Срба (*rex Sclavorum*),²⁴ а власт у Српској земљи је преузео његов по свој прилици сродник и намесник Вукан.²⁵ Пошто је према Ани Комнини Вукан био „човек који држи сву власт Далмата” (*ἀνὴρ δὲ οὗτος τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλματῶν φέρων*), његов положај би се свакако могао повезати с титулом „егзарха Далмата” с којом помиње Михаила и Бодина (*τὸν τε γὰρ Βοδῖνον καὶ τὸν Μιχαηλᾶν τοὺς ἐξάρχους τῶν Δαλματῶν*).²⁶ Тиме је српска држава била подељена на два дела – краљ Бодин је и даље владао поморским земљама, а Вукан Српском земљом у унутрашњости.

Описујући односе Царства са Србима у време владавине њеног оца цара Алексија I између 1081. и 1094, Ана Комнина, Србе, којима су владали краљ Михаило, Бодин и Вукан најчешће назива Далматима, мада на једном месту користи и назив Срби као синоним за назив Далмати.²⁷ Међутим, када говори о невољама Царства у време проласка крсташа 1096. наводи како су неки ромејски војници „чували кланце око Србије и Далмације” (*τὰ περὶ τὴν Σερβίαν τέμπη καὶ Δαλματίαν ἐπιτηροῦντων*),²⁸ што значи да је у то време већ постојала разлика између „Србије”, под којом се по свој прилици подразумева земља којом је владао Вукан, и „Далмације”, под којом се мисли на територију којом је и даље владао краљ Бодин. На исти начин и Манојло Стравороман у својој беседи посвећеној цару Алексију из прве деценије XII века прославља цара зато што је освојио земљу „коју су држали Срби” (*ἥδη δὲ καὶ ὅσα Σέρβοι κατεῖχον*) и „коју су имали Далмати који су се ослободили ропства” (*καὶ δουλικὸν Δαλμάτας τοὺς ἔχοντας ἀφελόμενον*), при чему под „Србима” подразумева оне под влашћу Вукана, а под „Далматима” Србе под влашћу краља Бодина, алудирајући на његово заробљеништво.²⁹ Околност да Манојло Стравороман и Ана Комнина након 1094. Србе краља Бодина називају „Далматима”, а оне којима је владао Вукан „Србима”, могла би се објаснити тиме да су за Србе под Бодиновом владавином користили исто име које су за његову српску државу користили и до тада, док су за Србе под владавином Вукана користили њихово сопствено име, како би их разликовали од оних под Бодиновом владавином. Каснији византијски писци и беседници из XII века, Теодор Продром, Јован Кинам, Никита Хонијат и други, насупрот томе, за поданике Вуканових наследника српских великих жупана користе назив

²⁴ Raimundi de Aguilers, *Canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux III, Paris 1866, 236; Orderici Vitalis *Ecclesiasticae Historiae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Paris 1845, 485–486; И. Коматина, „Срби на путу крсташа”, *ИЧ* 64 (2015), 64–66.

²⁵ О питању сродства династије Вуканових наследника и раније дукљанске династије, cf. I. Komatina, P. Komatina, „Family Patrimony”, 43–50. О владавини Константина Бодина и Вукана, упор. и Т. Живковић, *Порџреџи српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006, 95–117.

²⁶ Alexias, I, XVI.8–9; *ВИИИЈ* III, 376 (Б. Крекић); П. Коматина, „Византијска титула”, 62; И. Коматина, „Српски владари”, 174–175.

²⁷ Alexias, I, XVI.8, IV, V.2–3, VI, VII.7, VII, VIII.9, VIII, VII.2, 4–5, IX, I.1, IV.1–6, V.1, X.1, XII, IV.4, IX.6, XIV, IV.3; *ВИИИЈ* III, 376, нап. 12 (Б. Крекић); Калић, „Назив Рашка”, 99.

²⁸ Alexias, XIV, IV.3; *ВИИИЈ* III, 393 (Б. Крекић).

²⁹ P. Gautier, “Le dossier d’un haut fonctionnaire d’Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos”, *REB* 23 (1965) 190–191; Р. Радић, „Манојло Стравороман. Прилог историји византијско-јужнословенских односа крајем XI и у првим годинама XII века”, *ЗРВИ* 27–28 (1989), 96–100.

Далмати,³⁰ док Дукљане називају Дукљанима,³¹ што би могло да значи да државу којом су владали наследници краља Бодина, који нису имали право на његову краљевску титулу, пошто није била наследна,³² нису посматрали на исти начин као његову државу, односно да су је доживљавали као посебну политичку творевину која више није имала општесрпски, него локални, дукљански политички идентитет.

Као што смо видели у досадашњем излагању, из *Алексијаве* Ане Комнине познато је да су Срби краља Константина Бодина и његовог сарадника Вукана ратовали против драчког дуке Јована Дуке између 1085. и 1092. и да је у тим борбама драчки дука заробио краља Бодина највероватније 1091. Након тога, како бележи Ана Комнина, „два сунчева обиласка после уништења Скита”, тј. две године после византијске победе над Печенезима код Левуниона априла 1091, дакле у пролеће 1093. године, Вукан, „који је држао сву власт Срба”, започео је самосталну борбу против Ромеја, пошто је прешао сопствене границе и напао, освојио и разорио византијски Липљан у пограничном подручју тзв. Зигоса, који је раздвајао српску од византијске територије. Цар Алексије је лично повео своју војску према Липљану како би повратио град, а Вукан се повукао у Звечан. На вест да је цар стигао до Скопља, Вукан му је послао предлоге за мир, оптужујући византијске управитеље да су „не желећи да остану унутар својих граница, чинећи различите упаде не малу штету нанели Србији”, а он је са своје стране цару обећао следеће: „Ја пак нећу то више чинити, него ћу, повративши се, и таоце послати од мојих сродника твоме царству и сопствених граница нећу прекорачивати.”³³ Обећање, међутим, није испунио и није послао таоце, без обзира на то што га је цар честим писмима позивао да обећано испуни, и пре него што је прошло годину дана, дакле првих месеци 1094. поново је напао византијске поседе. Цар је против њега послао драчког дуку Јована Комнина, свог синовца, који се из Липљана упутио према Звечану. Суочен са новом византијском војском, Вукан је поново понудио мир, изјављујући да ће „предати обећане таоце и убудуће чувати искрени мир са Ромејима”. Пошто је млади дука тај предлог одбио, сматрајући да је у питању само „голо обећање”, Вукан је у изненадном ноћном нападу потукао византијску војску и принудио је да се у расулу повуче према Липљану и Цариграду. Искористивши победу и византијско повлачење, Вукан је проширио своје нападе даље на југ и југоисток и опустошио околину Скопља, заузео Полог и напао Врање.³⁴ Пошто је чуо за Вуканове нападе, а и да Бодин, који се у међувремену ослободио заробље-

³⁰ *ВИИНЈ* III, 376, нап. 12 (Б. Крекић); *Византијски извори за историју народа Јуџославије* IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971, 14, нап. 20, 116, нап. 2, уп. и 255 (Општи регистар); В. Станковић, „Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског”, *ЗРВИ* 43 (2006), 437–449.

³¹ W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Wien 1974, I, ll. 90–91; *ВИИНЈ* IV, 177 (Б. Ферјанчић).

³² Коматина, „Папска политичка теорија”, 45–48.

³³ *Alexias*, IX, IV.1–3; *ВИИНЈ* III, 386–387 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 186–187. О Зигосу, уп. Ј. Максимовић, „Зигос на српско-византијској граници”, *Византијски свешћ и Срби*, ур. Т. Живковић, Београд 2008, 75–91.

³⁴ *Alexias*, IX, IV.4–6; *ВИИНЈ* III, 387–388 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 184–188.

ништва, намерава да се придружи борби против Царства, цар је поново лично кренуо према Србији како би обновио порушене тврђаве и казнио Вукана за његове поступке. Средивши у међувремену одређене унутрашње прилике у Царству, цар је у лето 1094. стигао у Липљан и заузео га. Пошто није био у стању да се супротстави царевој сили, Вукан је поново замолио за мир и „обећао да ће послати раније обећане таоце и да убудуће неће чинити никаква непријатељства.” Цар га је „примио благонаклоно”, желећи да избегне „грађански рат”, јер, како то бележи Ана Комнина, „премда то бејаху Далмати, ипак бејаху хришћани”. Вукан је пришао цару водећи „сроднике и изабране од жупана” и коначно му предао таоце, своје синовце Уроша и Стефана Вукана и других двадесет. Како то закључује Ана Комнина, „није му било могуће да убудуће делује другачије”.³⁵

Византијски беседник Манојло Стравороман десетак година касније осврће се на те догађаје у својој беседи посвећеној цару Алексију, наводећи како је цар „придодао... земљу коју су држали Срби... и коју су имали Далмати који су се ослободили ропства.”³⁶ Пошто је он своју беседу саставио најраније крајем 1103, то значи да у међувремену није било нових сукоба између цара и Срба и да је однос између Царства и њих и даље био онакав, какав је цар успоставио 1094. И сама Ана Комнина, како смо видели, закључујући излагање о сукобима и споразуму из 1094. наводи да је Вукан пристао на уговор „јер му није било могуће да убудуће делује другачије”, што би такође значило да након тога између њега и цара Алексија није било нових сукоба, по свој прилици све до Вуканове смрти (највероватније око 1112). То је додатни аргумент у прилог томе да се Анини подаци о сукобу и споразуму између Вукана и цара које она наводи у вези са догађајима из 1105/1106. заправо односе на описане догађаје из 1094.³⁷ Пошто она не помиње ниједан други сукоб цара са Србима све до краја његове владавине, Срби су по свој прилици остали одани својим обавезама према цару Алексију I све до његове смрти 1118. године.

Поставља се питање о каквим обавезама је реч, односно, каква је била природа уговора из 1094. Горе наведени подаци које доноси Ана Комнина у својој *Алексијади* у вези са догађајима из 1093–1094. говоре о томе да је Вукан после сукоба из 1093. и царевог доласка у Скопље, цару обећао да ће се „повратити”, тј. напустити освојена подручја око Липљана, послати му таоце од својих сродника и да више неће „прекорачити преко својих граница”, тј. нападати ромејске територије. Преузете обавезе, међутим, није желео да испуни, одлагао је да преда таоце, упркос томе што га је цар честим писмима подсећао на ту обавезу, и током 1094. наставио да напада и пљачка ромејске територије. Када је драчки дука Јован Комнин повео војску на њега, Вукан је затражио мир, изјавио да ће предати обећане таоце и чувати искрени мир са Ромејима, али је овај пут царев синовац одбио понуду. Када је цар најзад поново кренуо да га казни и заузео Липљан, Вукан је поново затражио мир

³⁵ *Alexias*, VIII, VII.2–5, IX, I.1, V.1, X.1; *Византијска историја* III, 384–386, 388–389 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 182–185, 187–188.

³⁶ Gautier, “Manuel Straboromanos”, 190–191.

³⁷ *Alexias*, XII, IV.4; Коматина, „Српски владари”, 189–191.

и уговором из 1094. пристао да коначно испуни оно што је претходне године обећао, дакле да ће послати раније обећане таоце и да убудуће неће чинити непријатељства против Ромеја и царске територије. Приликом сусрета са царем и склапања самог уговора, најзад му је предао и обећане таоце „од својих сродника”, на којима је цар толико инсистирао зато што је њихово присуство на царском двору требало да буде залог да ће се Вукан придржавати преузетих обавеза. Међутим, ниједном речју се не спомиње да је Вукан том приликом признао цареву врховну власт. У похвалној беседи Манојла Страворомана цару Алексију, наводи се да је он освојио земљу „коју су држали Срби” и „коју су имали Далмати који су се ослободили ропства,” али се то не мора односити на целу српску државу, него само на царску територију коју су Срби били привремено освојили, као што је нпр. Липљан. Када су се крсташи сусрели са краљем Бодином 1096. у Скадру, он је деловао као суверени владар,³⁸ а када су после тога прешли на царску територију и дошли до Драча забележили су да су „веровали да су у својој отаџбини” (*Venimus Dirachium: credidimus esse in patria nostra...*),³⁹ што значи да српска земља, којом су до тада пролазили, није ни на који начин припадала Царству. У вези са догађајима из 1085–1094. Ана Комнина често помиње кланце који деле Далмацију од царске територије, чиме јасно истиче да Далмација не припада Царству, а када говори о проласку крсташа 1096. наводи како ромејска војска не би могла да им се супротстави, пошто су, између осталог, многи од ромејских војника „чували кланце око Србије и Далмације,”⁴⁰ које су тада, према томе, очигледно биле страна територија. Најзад, када у вези са византијско-норманским борбама око Драча 1107–1108. помиње реку Дрим, бележи како она „протиче границом Далмата” (*ὅς τοὺς ἐσχάτους τῶν Δαλματῶν παραμείβων*),⁴¹ односно, да раздваја царску територију од српске државе.

Наредни податак о српско-византијским односима потиче из пера ученог византијског писца и беседника Никите Хонијата и односи се на сам почетак владавине Алексијевог сина и наследника цара Јована II Комнина (1118–1143). Према Хонијату, мало после велике византијске победе над Печенезима 1122, цар Јован II је „објавио рат против народа Трибала (неко други би рекао Срба), који су чинили зло и прекршили уговоре, и пошто је дошло до битке, потпуно потукавши присили на уговор тај варварски народ, који се не показује као достојан противник, него се увек потчињава власти суседа. И узевши одатле неизмеран плен и многим потрепштинама снабдевши војску, одвео је мноштво заробљеника на исток и одредивши им да се населе у провинцији Никономије и поделивши им сасвим довољно земље, један део поробљеног народа је прибродојао војсци, а други оставио да плаћа данак.”⁴²

³⁸ Raimundi de Aguilers Historia, 236; Orderici Vitalis Ecclesiastica Historia, III, 485–486; Коматина, „Срби на путу крсташа”, 64–66.

³⁹ Raimundi de Aguilers Historia, 236.

⁴⁰ Alexias, XIV, IV.3; ВИИИЈ III, 393 (Б. Крекић).

⁴¹ Alexias, XII, IX.6; ВИИИЈ III, 393–394 (Б. Крекић).

⁴² Nicatae Choniatae Historia, ed. J. A. Van Dieten, Berolini 1975, 16; O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, trans. H. Magoulias, Detroit 1984, 11; ВИИИЈ IV, 116–117 (Ј. Калић, Н. Радошевић-Максимовић).

Хонијат, дакле, бележи да се цар Јован II Комнин одлучио на поход против Срба јер је сматрао да су криви што су „чинили зло и прекршили уговоре”, али не и за побуну против царске власти. Податак који доноси Теодор Продром у својој песми поводом крунисања царевог најстаријег сина Алексија Комнина за цара-савладара 1122. да су његовој мајци, царици Ирени Пирошки „народи Дукљана и Дачана доносили дарове, и Переви разбојнички и Далмати и Галати, Лангобарди и Ћеновљани и Калабри са Африканцима,”⁴³ не значи да су ти страни народи признавали царску врховну власт,⁴⁴ него да су уважавали значај њеног царског положаја. Повод за царску интервенцију су, стога, по свој прилици, били српски напади на царску територију, који су са византијске стране схваћени као „злочин” и „кршење уговора”, под којим се по свој прилици подразумева управо онај који су склопили 1094 са царем Алексијем I, којим су се обавезали да неће нападати царске поседе,⁴⁵ али су, чини се, осетили прилику да ту обавезу прекрше услед смрти цара Алексија 1118, што је изазвало одлучан одговор његовог сина и наследника Јована II Комнина. Описујући царев поход, Хонијат пише како се цар сукобио са Србима у бици и нанео им тежак пораз и присилио их на уговор, истичући како се никада нису показали као достојни противници у бици, него се увек потчињавају власти суседних владара. То се, по свој прилици, не односи на познате српско-угарске везе које су обележиле балканску политику средином XII века,⁴⁶ него по свему судећи значи управо то да су услед пораза Срби били принуђени да прихвате нови уговор са Царством којим су се обавезали да признају цареву врховну власт. Цар је из њихове земље однео огроман плен, а део поробљеног становништва преселио је на исток у околину Никомедије.

Царев поход против Срба, у коме су они поражени и принуђени да новим уговором признају царску врховну власт, њихова земља опустошена, а српски заробљеници насељени око Никомедије, Хонијат помиње после описа царевих успеха на истоку, тј. заузимања Лаодикије и Созопоља 1119–1120. и „мало после” победе над Печенезима 1122, а непосредно пре излагања о проглашењу царевог најстаријег сина Алексија за цара савладара (1122), односно о византијско-угарском рату 1127–1129.⁴⁷ Савременик тих догађаја, византијски беседник Теодор Продром, у похвалним словима цару Јовану II Комнину, поводом његовог тријумфа услед победе над Селџуцима код Кастамона 1133, набраја у једном низу цареве победе из периода 1119–1126. године – лаодикијску (1119), созопољску (1120), скитску (1122), далматску, аморијску и лимноску (1124–1126), извојеване колико на копну, толико на мору и острвима,⁴⁸ односно његове највеће успехе из дотадашње владавине, наводећи као први, заузеће Лаодикије (1119), као други Созопоља (1120), као трећи победу над Скитима, тј. Печенезима (1122), као четврти поновно поробљавање Далмата,

⁴³ *Theodore Prodromos*, I, ll. 84–94.

⁴⁴ Упор. *ВИИИЈ IV*, 177, нап. 15 (Б. Ферјанчић).

⁴⁵ *ВИИИЈ IV*, 116, нап. 3 (Ј. Калић).

⁴⁶ *ВИИИЈ IV*, 116, нап. 4 (Ј. Калић).

⁴⁷ Choniates, 12–18; *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), 9–12.

⁴⁸ *Theodoros Prodromos*, IV, ll. 270–273; M. Lau, *The Reign of Emperor John II Komnenos, 1087–1143: The Transformation of the Old Order*, Oxford 2015 (PhD Thesis), 112–114.

и као пети поражавање дачког народа, тј. Угара (1127–1129).⁴⁹ На основу наведених података, царев поход против Срба о којем пише Хонијат датује се у 1123. годину.⁵⁰ Стога је сасвим јасно да ту није у питању онај поход цара Јована против Срба о којем у својој историји владавине царева из породице Комнина пише Хонијатов старији савременик, други велики византијски историчар комнинске епохе Јован Кинам, у оквиру излагања о византијско-угарском рату 1127–1129. године, како се узимало у српској историографији.⁵¹

Јован Кинам, наиме, у оквиру излагања о византијско-угарском рату који је трајао од 1127. до 1129,⁵² наводи како су „у то време Срби, далматски народ, припремајући одметништво (*ἐς ἀποστασίαν ἰδόντες*), срушили тврђаву Рас. Кажњавајући због тога Критопла, који је био на челу посаде тог утврђења, цар је наредио да се обучен у женску хаљину проведе тргом на магарцу.”⁵³ Насупрот Хонијатовом опису царског похода из 1123, приликом којег се Срби оптужују да су „чинили зло и прекршили уговор”, али не и за побуну против царске власти, Јован Кинам, њихов напад на царску посаду у Расу, у време византијско-угарског рата 1127–1129. сасвим јасно карактерише као „одметништво” (*ἀποστασία*), тј. побуну против царске власти, наводећи да су „Срби, далматски народ, припремајући одметништво, срушили тврђаву Рас;” а заповедник тамошње царске посаде Критопл био због тога кажњен. Дакле, у тренутку када су Срби „припремајући одметништво срушили тврђаву Рас” између 1127. и 1129. у њој се већ налазила византијска војна посада, па би се могло закључити да је њу тамо оставио управо цар Јован приликом свог похода из 1123.⁵⁴ Нема сумње да су Срби у том тренутку своје деловање везали за Угре, као тадашње византијске непријатеље, а негде у то време дошло је и до склапања брачних веза између српске и угарске владарске породице, пошто се кћерка српског великог кнеза Уроша I, Јелена, удала за Белу, наследника угарског краља Стефана II, потоњег краља Белу II. Кинам не наводи крајњи исход српске побуне, али је околност да су Угри били поражени у рату с Ромејима свакако определила и судбину Срба, који су без сумње били принуђени да се поново потчине цару. Српски велики жупани средином XII века признавали су врховну власт Јовановог сина и наследника цара Манојла I Комнина (1143–1180), која није била нимало лака и неосетна и које су честим побунама уз помоћ својих угарских сродника на сваки начин покушавали да се ослободе.⁵⁵

⁴⁹ *Theodoros Prodromos*, V, ll. 21–30.

⁵⁰ *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), 11; Lau, *Reign of Emperor John II Komnenos*, 100–108; Idem, “Rewriting the 1120s: Chronology and Crisis under John II Komnenos”, *Limes* + 13/2 (2016), 92–93.

⁵¹ *ВИИИЈ* IV, 14, нап. 19, 115, нап. 1 (Ј. Калић); Ј. Калић, „Царска идеологија и историја Срба у XII веку”, *Европа и Срби*, 78–79.

⁵² *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 9–13. О рату 1127–1129, cf. Lau, *Reign of Emperor John II Komnenos*, 133–168.

⁵³ Cinnamus, 12; *ВИИИЈ* IV, 14–15 (Ј. Калић, Н. Радошевић-Максимовић).

⁵⁴ С. Пириватрић, „Манојло I Комнин, „царски сан” и „самодршци области српског престола”, *ЗРВИ* 48 (2011), 103, сматра да је византијска власт у Расу и над Србијом обновљена негде на почетку владавине цара Јована II Комнина (1118–1143).

⁵⁵ Калић, „Царска идеологија”, 77–85; Иста, „Рашки велики жупан Урош II”, *Европа и Срби*, 153–172; Иста, „Европа и Срби у XII веку”, Исто, 535–547; Иста, „Два царства у српској

На крају овог излагања даћемо кратак осврт на природу српско-византијских односа крајем XI и почетком XII века. Борбе које су између 1085. и 1092. водили краљ Бодин и његов намесник Вукан против византијског намесника у Драчу, Јована Дуке, имале су пре свега карактер пограничних сукоба. Бодинов пораз од Јована Дуке и његово заробљавање 1091. били су од кључног значаја за Бодинов положај и даљи развој српске државности. Заробљеништво је ослабило његов ауторитет и омогућило Вукану да постане самостални владар Српске земље. Бодин је 1093. ослобођен уз уговор са царем да неће нападати царску територију, али је након тога, као српски краљ владао само поморским земљама. Вукан је као владар Српске земље самостално наставио борбу са царем и његовим намесницима у пограничном подручју око Липљана током 1093. и 1094. у којој је имао одређене успехе, али није имао довољно снаге да уђе у одлучујући окршај са самим царем, па је после дужег одлагања 1094. морао да пристане на мировни уговор којим је обећао да ће вратити освојене територије и да више неће нападати царске поседе и да, као залог да ће се придржавати преузетих обавеза, преда цару таоце „од својих сродника”. Том приликом, међутим, није признао и цареви номиналну врховну власт. Срби су остали верни обавезама из уговора са царем све до смрти Алексија I 1118. и у том периоду није било нових српско-византијских сукоба. Међутим, после цареви смрти Срби су прекршили уговор и поново почели нападе на царску територију. Алексијев син и наследник Јован II Комнин је због тога 1123. лично повео поход против њих, поразио их и принудио да прихвате нови уговор којим су се обавезали да признају цареви врховну власт. Цар је том приликом успоставио и византијску војну посаду у тврђави Рас. Царска власт је Србима тешко пала, па су они искористили прву прилику да се побуне против ње, те су када је дошло до византијско-угарског рата 1127–1129. напали тврђаву и тамошњу војну посаду. Како је византијска страна однела победу у рату, Срби су се по свој прилици поново потчинили, а царска власт над Србијом је, уз честе покушаје српских владара да је се уз угарску помоћ ослободе, остала чврста све до владавине Стефана Немање (1166–1196).

историји XII века”, Исто, 563–577; Иста, „Кнегиња Марија”, Исто, 593–622; Иста, „Жупан Белаш”, Исто, 623–642; Живковић, *Портрети*, 127–152; Пириватрић, „Манојло I Комнин”, 103–113; П. Коматина, „*Житије Св. Симеона од Стефана Немањића као извор за хронологију промена на великожупанском престолу*”, *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. И. Коматина, Београд 2020, 17–32.

PhD PREDRAG KOMATINA, Senior Research Associate
Institute for Byzantine Studies, SASA
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

SERBIAN-BYZANTINE RELATIONS
AT THE END OF THE 11TH AND THE BEGINNING OF THE 12TH CENTURY

SUMMARY: It is known that the family of Stefan Nemanja, which according to his contemporaries had ruled Serbia „from the beginning” stemmed from Dioclea. The earliest information about the rule of the Dioclean dynasty in Serbia comes from the time of John Vladimir at beginning of the 11th century. After a brief Byzantine reconquest in 1018, when Serbia in 1034–1036 and in 1039 was finally freed from the Byzantine authority, it was ruled by Stefan Vojislav, who, just as John Vladimir some decades earlier, ruled both Dioclea and Serbia. The political and territorial integrity of the Serbian and Maritime lands was preserved during the reign of his son Michael and grandson Constantine Bodin until 1091. The battles that King Bodin and his deputy Vukan led against the Byzantine governor in Durres, John Ducas, between 1085 and 1092, had primarily the character of border conflicts. Bodin’s defeat by John Ducas and his capture in 1091 were of key importance for Bodin’s position and the further development of Serbian statehood. The captivity weakened his authority and allowed Vukan to become an independent ruler of Serbia. Bodin was released in 1093 and concluded a treaty with the emperor that he would not attack the imperial territory, but after that as the Serbian king he ruled only the Maritime lands. Vukan, as the ruler of Serbia, continued independently the fight with the emperor and his lieutenants in the border area around Lipljan during 1093 and 1094, in which he had some success, but he did not have enough strength to enter into a decisive battle with the emperor himself, so after a long delay in 1094 he had to agree to a peace treaty in which he promised to return the conquered territories and not to attack the imperial possessions any more, and to hand over the hostages “from his relatives” to the emperor as a pledge that he would comply with his obligations. On that occasion, however, he did not recognize the nominal supreme authority of the emperor. The Serbs remained faithful to their obligations from the treaty with the emperor until the death of Alexius I in 1118, and in that period there were no new Serbian-Byzantine conflicts. However, after the emperor’s death, the Serbs broke the treaty and started attacking the imperial territory again. Because of this, Alexius’ son and successor John II Comnenus personally led a campaign against them in 1123, defeated them and forced them to accept a new treaty in which they committed to recognize the supreme authority of the emperor. On that occasion, the emperor also established a Byzantine military garrison in the fortress of Ras. The imperial power fell hard on the Serbs, so they took the first opportunity to rebel against it, and during the Byzantine-Hungarian war of 1127–1129 attacked the fortress and the military garrison there. As the Byzantine side won the war, the Serbs probably submitted again, and the imperial power over Serbia, despite frequent attempts by the Serbian rulers to liberate it with Hungarian help, remained firm until the reign of Stefan Nemanja (1166–1196).

KEYWORDS: Serbia, Byzantium, Constantine Bodin, Vukan, Alexius I Comnenus, John II Comnenus